

КОРДОНИ І ЗЕМЛІ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО (XV - СЕРЕДИНА XVII СТ.)

У статті розкрито процес формування території Війська Запорізького як державного утворення. Лише втрата державної незалежності Гетьманщини у 1659 р., перетворення її в автономну одиницю у складі Московської держави, а потім і Речі Посполитої, кривава Руїна, яка призвела до знищення української державності на правому боці Дніпра і значно зменшила автономію Гетьманщини на лівому боці, пізніше і Січі, загальмували розширення кордонів "Вольностей Війська Запорізького" у на прямку до Чорного й Азовського морів.

Питання про кордони земель Війська Запорізького є багато в чому непростими через брак джерел, особливо стосовно раннього етапу в історії запорізького козацтва, який починається як мінімум з кінця XV ст. Причини ж виникнення козацтва можна звести до трьох основних: 1) необхідність у збройній протидії агресії Османської імперії та її васалів; 2) втеча українських селян і міської бідноти від зростаючого визиску феодалів; 3) необхідність колонізації, освоєння і заселення багатючих українських земель.

Відзначимо, що степи Центральної і Південної України аж до Чорного та Азовського морів освоювалися нашими предками ще в силу давнину, а в добу Київської Русі в регіоні існували, скажімо, значні поселення при впадінні р. Самари у Дніпро (Огрінський півострів у межах сучасного Дніпропетровська), потужне місто Олешя, що вперше згадується в літописах під 1084 р. (12 км нижче сучасного Херсона), врешті Тмутараканське князівство на Таманському півострові і т. д. Цей закономірний процес було перервано монголо-татарською навалою XIII ст. Однак естафету від Русі-України перейняла Русь Литовська (Велике князівство Литовське і Руське). Скориставшись із послаблення Золотої Орди, де посилювалася феодална роздробленість, держава князів Гедиміна, Ольгерда і особливо Вітовта завдає кочівникам потужних ударів у XIV - середині XV ст. (після Синьоводської битви 1362 р. було ліквідовано золотоординське панування в Україні), відсуває свої кордони далеко на південь. З іменем Великого князя Ли-

товського Вітовта (1392-1430) пов'язується процес будівництва важливих міських центрів на півдні України. Досить назвати Коцюбіїв (сучасна Одеса), фортеця св. Іоанна (Херсон?), поселення в районі сучасного Миколаєва (ця міська дільниця і досі має назву Витовка), поселення на о. Хортиця (сучасне Запоріжжя), будівництво торгово-митного центру на Тавані тощо. У 1394 р. виникають Черкаси, яким судилося бути одним з потужних центрів козацтва. Офіційний опис кордонів Великого князівства Литовського, здійснений наприкінці панування князя Вітовта, засвідчує, що на півдні кордон проходив Дністром та Дніпровським лиманом, узбережжям Чорного моря, Дніпровським лиманом, пониззям Дніпра до Тавані (біля сучасної Каховки), а далі ішов лівобережжям по річкам Овечі Води, верхів'ям Самари аж до Сіверського Донця та Тихої Сосни [1].

У 1475 р. Османська імперія остаточно завойовує Кримське ханство і змушує його йти у руслі своєї політики. Невдовзі розпочинаються потужні напади османських військ та їх союзників на українські землі; негативне значення цих нападів можна порівняти з тим, яке вчинила навала Чингісхана і Батия. Узбережжя Чорного моря від Дністра до Дніпра знову переходить до рук загарбників, котрі відсовують кордон з Великим князівством Литовським далі на північ. В цей час на повний долос заявляють про себе українські козаки / (хоча джерела згадують про козаків ще у XIV ст., але там йдеться, очевидно, про частину тюркських орд. Перші цілком достовірні

згадки про українських козаків датовані 1489 р.)¹ Вони розпочинають активні збройні дії і з того часу стають надійним щитом у захисті України, Польсько-Литовської держави, врешті - християнської Європи (на її південно-східних рубежах) від агресії Османської імперії. Одночасно, в умовах постійної боротьби проти ворожих нападів, козаки активно освоюють степи Центральної та Південної України. Вони осідали насамперед на берегах Дніпра та його притоків, де знаходили надійні укриття від ворогів у плавнях, на островах тощо, чудові місця для промислів, паливо, матеріал для будування човнів. Велике значення мав той факт, що Дніпром - головною річковою артерією України - йшов важливий торговельний і військовий шлях, відомий ще з часів Київської Русі ("з варяг у греки"), тут знаходився значний відрізок так званого "Соляного шляху". Саме Дніпро забезпечував зручний зв'язок Запоріжжя з так званою "волостю", тобто важливими центрами Польсько-Литовської держави, насамперед із Києвом. Звідти козаки або бажаючи ними стати пливли Дніпром на Низ, до порогів, звідти привозилася зброя, боєприпаси, частково й провіант (особливо велика потреба була у борошні, бо через постійну небезпеку ординських нападів хліборобство на Запорозжі зайняло більш-менш гідне місце в його економіці лише у XVIII ст.). Дніпром козаки спускалися до Чорного моря, де проводили свої військові операції (в разі потреби використовувалася Самара, ліва притока Дніпра, йдучи якою та іншими річками, козаки доходили до Азовського моря). Осідали також козаки у Подністров'ї, Побужжі, на берегах інших річок чорноморського басейну.

У другій половині XV - на початку XVI ст. козацькі "уходи" і зимівники, хутори й слободи з'являються у верхів'ях Південного Бугу (Бугу), на Синюсі, Росі, Тясміні, Трубежі, Сулі, Ворсклі, Пслі, Хоролі та ін. [2]. Основна маса козаків зосередилася на території Київського воєводства, південні кордони якого сягали колись Чорного моря, але наприкінці XV ст. відступили до Тавані. Головним центром козацтва було тоді місто Черкаси, через що російські джерела часто називали козаків "черкасами".

Джерела останньої чверті XV - першої половини XVI ст. згадують про дії козаків у Східному Поділлі (1489), Наддніпрянщині від Києва до Черкас, на Низу Дніпра (аж до Ли-

ману та Очакова), є дані про козаків з Києва, Черкас, Канева та інших міст, називаються їх імена поруч з назвою міста, з котрого вони походили, наприклад, козаки-черкашани: Мандрика, Минко, Митенко, Душбекенич (1503 р.). У скарзі послів Кримського хана Сагіб-Гірея до короля Сигізмунда-Августа (20.10.1545) йдеться про козаків, котрі вийшли з Черкас, Канева, Брацлава, Вінниці та інших міст і зібралися чисельністю понад 800 осіб у полі за Черкасами, а пізніше кілька разів громили ординські каравани, що йшли з Орди до Москви чи навпаки через Поле. Відзначалося також, що, очевидно, козаки "на Товани, по Днепру на Бургуне, на Чорной Криницѣ, на Дроб-ьныхъ Криницах, на Самари людей наших бють..., козаки киевские, черкаские й каневские против врочища Сантьчарова [Санжари? - Ю.М.] их [купцов] погромили й товар их весь побрали... посол наш... оком своим видел, якотые вси товари продаванѣ у Черкасах" [3].

¹ Дуже важливими, є свідчення уставної грамоти київського воєводи Андрія Немирича черкаському старості Яну Пеньку від 23.08.1539 р., яке стосується не лише відомого повстання черкашан та канівців проти королівської адміністрації 1536 р., а й події значно раніших часів. Тут, зокрема, згадуються скарги черкашан на старосту, який "порог наш звичный мішанский на имя Звонец на Дніпрі у нас отнял" [4]. Київський воєвода вимагав від Я.Пенька повернення черкашанам цих земель. Слова "звичный" та "звичистый", тобто споконвічний^ стосовно Звонецького порога (біля сучасного села Звонецького Солонянського р-ну Дніпропетровської області) ясно свідчать, що цей поріг з територією, яка прилягала до нього, належав черкашанам практично з часів перших згадок про самі Черкаси (1394 р.).

На освоюваних козаками землях знаходилися "уходи" - степові промисли (рибальство та переробка риби: соління, копчення, заготівля ікри; мисливство, бортництво тощо). Ці промисли, як довів свого часу В. Голобуцький,- вимагали "постійного перебування людей на "уходах" [5]. Через "уходи" йшла також торгівля сіллю, котру видобували в лиманах та озерах неподалік берегів Чорного та Азовського морів. Первісно "уходи" були сезонними, в холодну пору тут залишалися хіба що козаки-мисливці за хутряним звіром; пізніше вони стають місцями постійних поселень та промислів. Дуже цінну інформацію про освоєння

степів Центральної та Південної України жителями Черкас, Канева та інших міст, насамперед козаками, містять у собі урядові описи черкаського та канівського замків (лютий-березень 1552 р.). Вони фіксують велику кількість черкаських та канівських "уходів", котрі були на берегах рік Дніпра, Росі, Удаю, Ворскли, Псла, Хорола, Орелі, Тясмина, Інгула, Інгульця, Самари, Вовчих Вод (аж до витоків двох останніх) та ін. Найвіддаленішими на південь "уходами" були подніпровські, що знаходилися у Запоріжжі (Надпоріжжя та власне Запоріжжя): "Уходи на порозех: Волнеч [Вовнізький - Ю.М.], а Ненаситец. Уход Плетеница. Уход Бозовлук [р. Базавлук - Ю.М.]. Уход Носовский [Носівська переправа через Дніпро на лівому його боці, напроти Микитинського Рогу, тобто Нікополя - Ю.М.]. Уход Томаховка [р. Томаківка - Ю.М.]. Уход Аргачик. Уход на Тавани" [6]. Як бачимо, незважаючи на потужні ординські наскоки останньої чверті XV - початку XVI ст., що сягали Києва, Перемишля й Острога, козаки (формально піддані Великому князівства Литовського) тримали кордони держави досить далеко на півдні, про що свідчить насамперед існування Таванського "уходу". П'ять "уходів", в тому числі три надпорізькі (Вовнізький, Ненаситецький і Протовчанський, названий так від р. Протовчі на лівому боці Дніпра вище сучасного Дніпропетровська) черкаський староста віддавав у оренду жителям Києва, Чорнобиля, Мозиря, Бихова та Могилева. Тут же розташовувались окремі "уходи", що належали Києво-Печерській лаврі та Пустинно-Микільському монастиреві у Києві. Насамперед це стосується важливих місць для рибальства, що знаходилися при впадінні у Дніпро річок Орелі та Самари (територія сучасного Дніпропетровська). Тут були сконцентровані "уходи" Черкас, Канева та київських монастирів "на бобрі, на рибі, на мясо" [7].

Очевидно, саме з того часу було названо Монастирським острів, що знаходиться в сучасному Дніпропетровську (на території парку ім. Шевченка) і зберіг назву до наших днів. Цей острів, до речі, згадується у Г.Л. де Боплана, причому його назва виводиться від якогось монастиря, від котрого вже у першій половині XVII ст. не залишилося жодних слідів [8]. Хоча деякі церковні автори другої половини XIX ст. (єпископ Феодосій (Макаревський)) твердили, що даний монастир існував ще до хрещення Русі, однак ця думка є

помилковою і не ґрунтується на якихось історичних джерелах. Можна припустити, що цей монастир, точніше скит, існував у XIV-XV ст., коли ця зона "уходів" опиняється в руках київських монастирів та козаків-уходників.

Про постійне проживання на вищезгаданих "уходах" козаків ("вони живуть там між ріками постійно") свідчили польський хроніст Б.Папроцький, котрий переказував розповідь гетьмана Війська Запорізького Самійла Зборовського про його перебування на Запоріжжі на початку 80-х років XVI ст. [9], та французький мемуарист Боплан. Останній відзначив також, що біля острова Романова (район сучасного с.Романкова вище Дніпропетровська, фактично в межах Дніпродзержинська на правому боці Дніпра) "збирається сила-силенна рибалок, які прибувають з Києва та інших міст". У самому Романові (Романкові), згідно з Бопланом, "козаки зустрічаються, збираючи військо і проводячи раду" [10]. Аналогічно проходило поступове освоєння у XV-XVII ст. степів на схід і захід від Середньої Наддніпрянщини - від Дністра до Сіверського Донця. Тому термін "Дике поле" не можна прикладати до всього степу огулом, не враховуючи часу і конкретної території. Його можна вживати (та й то умовно) тільки стосовно території, підвладної в той час ординцям-козівникам.

Важливим етапом у розвитку запорізького козацтва і подальшої колонізації "Дикого поля" є поява Запорізької Січі. Туманні згадки про перші Січі знаходимо у мемуариста XVIII ст. С.Митецького. Одні з них є звичайним непорозумінням (розташування Січі коло Седнева на Чернігівщині), інші ж (вказівка на Черкаси як на центр Січі), очевидно, є небезпідставними. Перша з відомих на сьогодні Запорізьких Січей, Хортицька, існувала у 1553-1557 рр. на о.Мала Хортиця (Байди) між правим берегом Дніпра та центральною частиною найбільшого в Європі річкового острова Хортиця. Археологічними розкопками останнього десятиліття, насамперед Д.Телегіна, доведено існування тут козацького укріплення-січі. Коротка історія Хортицької Січі міцно пов'язана з іменем князя Дмитра Вишневецького-"Байди". Після завоювання Хортицької Січі кримським ханом, якому допомагали турецькі та молдавські загони, козаки були змушені відступити на північ, до Монастирського острова, про котрий вже йшло-

ся. Після загибелі Д.Вишневецького (1563) Січ була перенесена на острів Томаківка, що стояв у гирлі р. Томаківка при її впадінні у Дніпро (поблизу сучасного Марганця Дніпропетровської обл.). Першими про існування Томаківської Січі повідомили польські хроністи Марцін та Йоакім Бельські у своїй "Хроніці Польщі" одразу ж після опису подій 1574 р. [11]. Думка, висловлена свого часу В.Голобуцьким, згідно з якою Томаківська Січ мала передувати Хортицькій і нібито існувала вже у 40-х роках XVI ст. [12], не має під собою ніяких підстав. Томаківська Січ, як і наступні Запорозькі Січі: Базавлуцька (1593-1638), Микитинська (1638-1652), Чортомлицька (1652-1709), Підпільненська (1734-1775), за винятком Кам'янської (1709-1711) і Олешківської (1711-1734), - знаходилися у тому ж районі. Всі вони відіграли важливу роль у розширенні кордонів козацької колонізації, "вольностей Війська Запорізького", які на той час були і південно-східними кордонами Речі Посполитої.

Утворення Речі Посполитої у 1569 р. призвело до посилення колоніального гноблення українського та білоруського народів, наслідком чого стало зростання потоку втікачів на Січ, збільшення військового потенціалу Війська запорізького. Характерно, що козаки живуть не лише на Січі, а й на "Волості", активно впливаючи на місцеве українське населення, яке прагне покочатися. Посилення могутності Запорізького козацтва, його активності у боротьбі проти Османської імперії (досить згадати молдавський похід Івана Підкови 1577 р.) змушує панівну верхівку Речі Посполитої подумати про використання запорожців у своїх інтересах. Власне, ще король Сигізмунд I Старий (панував у 1507-1548 рр.) і його син Сигізмунд Август (панував у 1548-1572 рр.) намагалися залучити хоча б невелику групу козаків собі на службу. Активним прихильником цієї ідеї був знаменитий Остафій Дашкович, черкаський староста, котрий ще в 30-х роках XVI ст. прагнув збудувати у пониззі Дніпра потужні фортеці і залучав козаків до військових походів проти ординців. Сигізмунд Август своїм універсалом від 20.11.1568 р. закликав козаків, котрі проти його волі "на низу, на Днепре, в полю й на иных входах [уходах - *Ю.М.*] перемешкивают", стати на оплачувану королівську службу [13].

Але реформа козацтва була проведена лише у квітні 1578 р. королем Стефаном Ба-

торієм (панував у 1576-1586 рр.). Ним було створено так зване реєстрове козацтво, що мало значні "права й вольності", військові клейноди, отримувало за свою військову службу Речі Посполитій "жолд" (платню). Таким чином значно прискорилося формування особливого козацького стану. Характерно, що Стефан Баторій закріпив за козаками не лише право землеволодіння на "волості", а й надав їм величезні території на півдні України. Згідно з цим універсалом, нібито підтвердженим Б.Хмельницьким 25(15).01.1655 р., запорожцям надавалися такі території: Трахтемирів, а "от того города Терехтимирова на низ понад Дніпром рікою до самого Чигирина і запорожских степов ку землям чигиринським подойшлих, всі землі со всіми на тих землях насаженними містечками, селами і футорами, рібними по тому берегу в Дніпрі ловлями і інними угодні, а вшир от Дніпра на степ, як тих містечок, сел і футорів землі здавна находили і тепер так се тоє в їх завідованю маєт, заховати; городок старинний же запорожський Самар с перевозом і землями гору Дніпра по річку Орел, а вниз до самих степов нагайських і кримських, а через Дніпр і лимани дніпрові і боговії, як із віков бивало, по очаковские влуси, і вгору річки Богу по річку Синюху, от самарских же земель чрез степ до самой ріки Дону, гді еще за гетмана козацького Прецлава Ланцокорунського [початок XVI ст. - *Ю.М.*] козаки запорожские свої зимовники мівали..." [14]. Важливо, що з цим документом запорізьке посольство на чолі з П.Калнишевським їздило до Петербурга в середині XVIII ст. добиватися повернення Кошу Запорізької Січі земель, забраних російським урядом під "Новосербію" та на користь Війська Донського. Деякі дослідники, щоправда, не визнають цей універсал оригінальним, вважаючи підробкою часів Нової Січі (1734-1775). Але навіть і в такому випадку слід визнати, що документ зберіг усну традицію, яка існувала на Запоріжжі. Так, згадується місто Самара (Самарь) - нинішній Новомосковськ Дніпропетровської області, котрий за часів Нової Січі був столицею найбагатшої паланки (округу) земель Війська Запорізького. За даними джерел, відомих ще Д.Яворницькому, місто Самара існувало ще наприкінці XVI - початку XVII ст., як і сусідній монастир (Пустинно-Микільський). Ними було виявлено в польських архівах листа кримського хана Девлет-Гірея, писаного ним з

Самари у 1562 р. Це є найдавніша згадка про Самару, отже вона вже існувала за часів Баторія і могла бути передана козакам, як, скажімо, Трахтемирів.

З моменту козацької реформи 1578 р. серед козаків-запорожців почалося розшарування: одні стали реєстровими, а інші не отримали офіційного статусу в Речі Посполитій. Реєстровці отримували земельні володіння на "волості", що значно посилювало тенденцію до вступу у козацький стан не тільки соціальних низів, а й представників панівного класу (дрібна шляхта), закріпило за козаками певні права і на землі "волості". Чи не першим відомим земельним наданням була постанова сейму Речі Посполитої 1590 р. Вона закріпила надання Криштофу Косинському, майбутньому керівникові козацького повстання, місцевості Рокитна у Пороссі (нині - райцентр Київської обл.), Войцеху Чарновицькому - Боришполю з с. Іванковським на Дніпрі, ще два козаки отримали городище Володарецьке з селищем Розвільським на Росі, Горошин і Снепо-

род на лівому боці Дніпра [15]. Щоправда, на деякі з цих маєтностей висунули свої претензії феодалі, тому Косинський уже в ході повстання, під час взяття Білої Церкви (29.12.1591), заволодів паперами князя Дмитра Булиги-Курцевича, в тому числі і привілеєм на староство Білоцерківське та Богуславське, на "кгрунт Розвільський й Великую Слободу й на Рокитную" [16].

Внаслідок осідання козаків не лише на Запоріжжі, але й на "волості", що часом закріплювалося наданням козацькій старшині певних маєтностей, вже наприкінці XVI ст. утворилася смуга козацьких поселень від Києва до Чигирини, яка пізніше складатиме становий хребет Гетьманщини. Очевидно, саме тоді за цими козаками утвердився термін "городові" на відміну від низовців, котрі постійно перебували на Січі і взагалі на Низу. Важливі дані, які засвідчують зростання козацтва у Наддніпрянщині, містяться в люстраціях Київського воєводства 1616 та 1622 рр. Для зручності зведемо їх у таблицю [17]:

Таблиця

Назва населеного пункту	Люстрація 1616 р. (доми (сім'ї)) козаки – міщани	Люстрація 1622 р. (доми (сім'ї)) козаки – міщани
Білоцерківське староство		
Біла Церква		??
Нехороща (Мехороща)	300–300	??
Романів (Романівка)	24–180	? 20
Триліси	??	? 60
Місто на р. Стугна	30–170	30–163
Богуславське староство		
Богуслав	?? ??	100 (?) 100
Переяславське староство		
Переяслав		--
Яблунів		--
Яготин	– 300 30–50	– 61(?)
Черкаське староство		
Черкаси	50–50 800–150	понад 1000–120

Продовження таблиці

Богушкова слобода над р. Золотоношею		40-5
Боровиця	100-500	понад 400-50
Голтва	700-30	230-20
Іркліїв	понад 300 20	? 70
Кропивна	60-30	понад 200-60
Слобода на Сарському городищі	- -	-10
Манжалія	- -	16-6

У даній люстрації подані лише назви міст, містечок та деяких слобід. Однак люстрація 1622 р. наводить ще цілий ряд сіл та хуторів, у тому числі козацьких, котрі варто назвати. Так, у **Білоцерківському старостві** було 52 села або хутори, в т.ч. 37 козацьких: Мури́нці, Ломи́козинці, Дули́цькі, Руда, Хво́щівка, Уста́ у Руста́виці, Труше́ково, Латки, Бутович, Горо́дище Цибу́ліно, Козани́ки, Воло́ти Уста́, Панський млино́к, Безу́глаки, Ни́щи́ково, На́прасники, Трухончи́чі, Дроздо́во, Сидорчи́ці, Миха́йлово Горо́дище, Пале́нчиці, Бердники, Бихі́вка, Пінчу́ки, Селі́вончиці, Дубля́нчиці, Глу́шки, Хра́пачі, Скробе́ші, Остри́цькі на Узеню́, Томи́лово, Сухо́ліси, Сиротині́но, Кло́цьки, Пету́хи, Пили́пча. Зазначимо, що білоцерківський боярин (дрібний шляхтич) Мико́ла Лісо́вич, який володів урочищем Та́расці з околицями, "приєднався до запорізьких козаків" і відмовився подати люстраторам відомості про свої володіння. Не подаються також дані про козаків у більшості приватних містечок староства: Новосели́ці, Табо́р (Табо́рівка), Сквир, Хути́р на Кам'яни́ці. У **Богуславському старостві** названо 13 сіл, жителі яких, за деякими винятками, були козаками: Би́йці, Ольхо́вець, Бі́льмачі, Тепті́ївка, Охма́тов, Дуби́нці, Миса́йлівка, Іса́йки, Щерба́нівка, Ту́ники, Лу́ки, У́ле, Семерзо́во. У **Канівському старостві** названо 33 села, з яких 11 були козацькими (Пека́рське за Дні́пром, Решо́тки, Биркозо́во, Вирга́ни, Чаба́нівка, Ко́стенець, Тро́стянець, Кри́шин, Райткі́в, Сели́ще). Ще три села (Колеси́ща, Рома́ньки, слобода Бу́крин) по смерті князя Я.Остро́вського перейшли до ченців Трахтеми́рівського монасти́ря. У **Переяславському старостві** було 25 сіл і хуторів, де проживало 280 підданих, котрі, однак, не несли жодних повинностей, крім стацій, і не платили чиншу, а також понад 1000 козаків. Люстрація подає наступні

назви цих населених пунктів: Сту́льпяки, Харко́во, Войто́во, Люба́ров, Скопці́, Махо́во, Боршо́ва, Дубни́ки, Пристро́нний, Лазорчи́ці, Вовчо́во, Горо́дище, Глани́шове, Ю́нище, Стру́жкова, Помокле́, Сосно́ва, Денисо́во, По́лежаї́, Безпа́льце, Кале́никово, Ци́блі, Пові́вці, Кара́туля, Лис (село при Яго́тині). У **Корсунському старостві** "сел...немає, лише хутори міські козацькі, котрих частина тяжіє до Корсу́ня, а частина - до Стеб́ліва". У **Черкаському старостві** названо 14 сіл або хуторів, котрі, очевидно, належали козакам: на правому березі Дні́пра - 8 (Ду́нинів, Нечу́їв, Сульського́, Харкови́ця, Ха́цько, Кара́тул, Бі́лозеро (Бі́лозір'я), Дубе́рів на Руській По́лянні більший і на По́лянні менший), а на лівому боці - 6 (Липко́вське, Зелі́зково, По́пово, Тара́ново, Мути́шино, Пи́щи́ково). Тут же загально окреслена "земля Схі́дна Сіве́рська, Ворскла з річко́ю Полу́зорою та Ку́стовим", де, безперечно, існували поселення.

При користуванні даними люстрацій 1616 та 1622 рр. треба мати на увазі їхню неповноту, на що вказують часом і самі упорядники цих документів. Так, з документів початку 20-х років XVII ст. відомо про те, що козаки проживали у Фастові́, Ржи́шеві, Ста́йках, Обухові́ та інших містах та селах. Треба сказати, що поняття "дом", вживане люстраторами, є ширшим від поняття "сім'я", бо в одному будинку могло проживати кілька козацьких сімей, слуги, джури тощо і тому фактична кількість козаків була значно більшою. Люстратори намагалися охопити насамперед "послушних", тобто підданих феодалів (селян, міщан), а козаками цікавилися менше. До того ж і козаки уникали люстраторів, небезпідставно розглядаючи переписи як потенційну спробу властей закріпачити вільне населення. Врешті й самі шляхтичі або їхні управителі часом не допускали люстраторів до своїх маєтностей.

Відзначимо, що кількість козаків, вказаних у люстрації, треба набагато збільшити й тому, що становище міщан, котрі не несли жодних повинностей, крім військових, мало чим відрізнялося від козацького. Фактично злилися з козаками стрільці, котрі інколи називаються у люстраціях, а також частина дрібної української шляхти. Таким чином, можна говорити про неухильне зростання чисельності й ролі козацтва у Наддніпрянщині. Звідси – постійні вимоги збільшити реєстр Війська Запорізького, котрий зріс до 6-8 тисяч, але все одно не міг охопити всіх козаків. Досить сказати, що, за свідченням загального стислого списку козаків Війська Запорізького, які перебували під стінами Хотина у 1621 р., їх кількість становила 42520 осіб [18]. За іншими даними, коли навесні того ж року під Києвом відбувався перепис козаків, то їх чисельність перевищила 60 тис. (!). В цей час спостерігаються важливі структурні зміни у реєстровому війську козаків, поняття "полк" і "сотня" означають вже не тільки військові одиниці, але й територіально-адміністративні. На початку 20-х років XVII ст. було створено вже 6 класичних козацьких полків, офіційно визнаних Річчю Посполитою: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський. П'ять з полкових міст були й центрами однойменних старосте, отже, очевидно, територія згаданих полків збігалася з територіями староств. Під час Хотинської війни 1621 р. діяло вже 12 козацьких полків, але їхні назви поки що не вдалося встановити. Куруківська угода 1625 р. знову обмежила чисельність реєстру 6 тисячами, а отже, 6 полками козаків-реєстровців. Під час повстання Т.Трясила 1630 р. існувало вже 8 полків, зокрема, додався Миргородський [19]. Джерела згадують про існування у 1637-1638 рр. семи полків, причому останній міг існувати де-факто. Не виключено, що він мав назву Яблунівського. Після поразки повстання 1637-1638 рр. реєстр знову було обмежено 6 полками і 6000 козаків. Такий військово-адміністративний поділ існував до 1648 р. У 20-30-ті роки XVII ст. формуються не тільки полки, а й сотні. Насамперед, це були сотні, однойменні з полками (Чигиринська, Черкаська та ін.). З інших сотень відомо поки що про існування тільки Ржищевської сотні Черкаського полку (1636).

Національно-визвольна війна українського народу проти гніту Речі Посполитої (1648-1658) мала загальнонародний характер і охопила майже всі етнічні українські землі. Повстанці масово показувалися, про що згадує, наприклад, літопис Самовидця. І хоча на переговорах з представниками Речі Посполитої дипломати відродженої Української держави ставили спочатку досить скромні вимоги (8-12 тис. реєстровців), однак реальна кількість козаків перевищила 200 тис. За таких умов повсталий народ створював нові полки (всього близько 40), котрі охоплювали величезну територію Лівобережної та Сіверської України, частково й Правобережної і Західної. Плацдарм самостійної Української держави у 1648-1649 рр. неухильно поширювався, згідно зі свідченнями різних джерел у 1648-1649 рр. існували наступні козацькі полки Гетьманщини:

Правобережна
і Західна Україна:

Лівобережна Україна:

1. Барський	1. Батуринський
2. Білоцерківський	2. Борзнянський
3. Брацлавський	3. Гадяцький
(Зінківський)
4. Бузький	4. Іркліївський
5. Звягельський	5. Ічнянський
6. Іванський	6. Кременчуцький
7. Кальницький	7. Кропивенський
8. Канівський	8. Лубенський
9. Київський	9. Миргородський
10. Корсунський	10. Ніжинський
11. Лисянський	11. Новгород-
Сіверський
12. Любартівський	12. Переяславський
13. Миропільський	13. Полтавський
14. Овруцький	14. Стародубський
15. Остропольський	15. Сіверський
16. Паволоцький	16. Чернігівський
17. Подільський	
18. Подністровський	
19. Торговицький	
20. Уманський	
21. Фастівський	
22. Черкаський	
23. Чечельницький	
24. Чигиринський	
25. Чорнобильський	

Якщо додати козацькі полки, котрі існували у 1648-1658 рр. на україно-білоруському кордоні та в самій Білорусії (Білоруський, Бихівський, Могилевський, Турово-Пинський, Чауський), то їх чисельність наближається вже до півсотні. Звичайно, поділ полків на правобережні й лівобережні є часом умовним, оскільки деякі з них, наприклад Чигиринський полк, охоплювали землі як на правому, так і на лівому боці Дніпра. Кількість полків постійно змінювалася, оскільки вони перебували у стадії формування; на неї, як і на полкові кордони, впливав перебіг воєнних дій. Коли ворожі війська переходили в контрнаступ, то одразу ж реставрувалася влада Речі Посполитої, а козацький полковий устрій нищився; коли ж повстанці переходили у наступ, то відроджувалися й полки. Надзвичайно посилилася в цей час міграція населення, і даний процес сягнув своєї кульмінації за доби Руїни. Старі полкові центри часом занепадали, сотенні ж часом ставали полковими. Досить характерною є ситуація на Чернігівщині. Тут спочатку виник Ніжинсько-Чернігівський полк. Коли ж на початку серпня 1648 р. Чернігів було визволено, на базі згаданого полку виникло два самостійних: Ніжинський і Чернігівський. Можна навести й інший приклад. У 1649 р., згідно з Реєстром Війська Запорізького, Ніжинський полк був найменшим із 16, затверджених Річчю Посполитою, і нарахував 10 сотень, в котрих служив 991 козак. У 1654 р. він стає чи не найбільшим, бо кількість сотень сягла 34, а чисельність козаків - 11949.

Взагалі з 1648 р. розпочинається історія Гетьманщини, і тому цю сюжетну лінію не будемо тут продовжувати. До того ж про неї уже йшла мова в монографії О.І.Гуржія [20]. Водночас брак джерел не дозволяє з'ясувати важливі проблеми внутрішньої історії Запорізької Січі, тому обмежимося лише деякими спостереженнями. Саме на Січі почалася Національно-визвольна війна, саме на Січі було обрано гетьманом її вождя Богдана Хмельницького. 1 жовтня 1648 р. три повстанські полки на чолі з полковниками П.Шумейком, М.Нестеренком і Я.Вовченком змусили капітулювати гарнізон фортеці Кодак (Старий Кодак) і зайняли цей надзвичайно важливий стратегічний пункт. Фортеця Кодак була збудована ще в 1635 р. згідно з рішенням короля Владислава IV і сейму Речі Посполитої задля кращого контролю над запорожцями і зміцнення обо-

рони південних кордонів Речі Посполитої від Османської імперії, Кримського ханства і ногайських орд. Запорожці на чолі з гетьманом І.Судимою у 1635 р. заволоділи Кодаком, але невдовзі повстання було придушене. Тепер же Кодак став важливою ланкою, яка зв'язувала Запоріжжя і "волесть" Гетьманщину, важливим центром освоєння Південної України.

Власне, з цього моменту бере свій початок Дніпропетровськ [21]. Вище за течією Дніпра виник Новий Кодак (1645 або 1650), між ними з'явилися козацькі поселення: Лоцманська-Кам'янка (1656), Мандриківка, Половиця. Через деякий час, ймовірно, відбувається поділ земель Січі на паланки (у XVIII ст. їх нараховується 8, а то й 9), причому Кодацька паланка стала першою. Принаймні відомо про існування власної адміністрації на Кодаку вже у 1665 р., про що свідчить хоча б лист кодацького полковника Харка Кривого, писаний до наказного гетьмана Лівобережної України Данила Єрмоленка. Логічно припустити, що поділ на паланки відбувається ще в роки Національно-визвольної війни. Варто відзначити, що український уряд на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким чудово усвідомлював важливу роль Кодака і про нього є окрема стаття у російсько-українському договорі 1654 р.

Вже в перші роки Національно-визвольної війни Січ починає потроху втрачати колишній вплив, про що красномовно свідчить перенесення гетьманської столиці до Чигирини. У 1649 (за іншими даними - 1648 р.) було укладено українсько-турецький договір про морську торгівлю. Він відкривав значні перспективи у розвитку українсько-турецьких відносин, але водночас унеможлиблював походи запорожців проти Османської імперії і Кримського ханства. Коли ж під Зборовом Хмельницькому довелося укласти компромісний мир, він викликав невдоволення серед тих повстанців, котрі не потрапили до реєстру в 40 тис. Січ, що стала виразником їхніх інтересів, відповіла збройним виступом Худолія. Він був швидко придушений, а сама Січ, очевидно у зв'язку з цим, була з волі гетьмана перенесена з Микитинога Рогу до гирла р. Чортомлик (1652). Однак проблему не було вирішено. В самій Гетьманщині виявляється все більше суперечностей між різними угрупованнями повстанського табору, між різними соціальними категоріями населення України. Хмельницькому вдавалося проводити політику, яка не дозволяла вибухнути громадянській війні.

Коли ж по його смерті до влади приходять І.Виговський, обрання якого відбулося не на Січі і без її безпосередніх представників, це стало приводом для повстання. Хоча модель державного устрою і управління Гетьманщини у візії І.Виговського була більш-менш наближеною до західноєвропейських зразків, однак вона значно різнилася від того демократичного ідеалу, який мислився на Січі. Це, а також непопулярність Виговського на Січі, оскільки він і не був ніколи січовиком, антипатія до Коша нового гетьмана призвели до трагічного розколу. Січ висунула свого "кошового гетьмана" (!) Я.Барабаша і, спираючись на Москву, розпочала громадянську війну. Тепер відбувається розмежування Гетьманщини і За-

порізької Січі, котре проіснувало до кінця обох державних утворень українського народу (і Гетьманщини, і Січі). Втрата державної незалежності Гетьманщини у 1659 р., перетворення її на автономну одиницю у складі Московської держави, а потім і Речі Посполитої, кривава Руїна, яка призвела до знищення української державності на правому боці Дніпра і значно зменшила автономію Гетьманщини на лівому боці, а пізніше й Січі, загальмували розширення кордонів "Вольностей Війська Запорізького" у напрямку до Чорного і Азовського морів. Процес освоєння і заселення Південної України відновився лише у XVIII ст., особливо за часів Нової Січі. Але це вже тема окремого дослідження.

1. Архив Юго-Западной России (далі - АЮЗР). - К., 1863. - Ч. 7. - Т. 1. - С. 58.
2. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. - К., 1957. - С. 44.
3. Торговля на Україні: XIV - середина XVII століття. Волинь, Наддніпрянина. - К., 1990. - № 54. - С. 71-73.
4. Акты, относящиеся к истории Западной России (далі - АЗР). - СПб., 1848. - № 195. - С. 352.
5. Голобуцкий В.О. Вказ. праця. - С. 56.
6. АЮЗР. - Ч. 7. - Т. 1. - № 14. - С. 84.
7. Там само. - С. 86, 98.
8. Боплан Г.Л. Опис України. - К., 1990. - С. 39.
9. Pamientniki do życia i sprawy Samuela Krzysztofa Zborowskiego. - Lwów, 1846. - S. 20-21.
10. Боплан Г.Л. Опис України. - С. 38.
11. Kronika Marcina Bielskiego. - Sanok, 1856. - Т. 3. - S. 1358.
12. Голобуцкий В.О. Вказ. праця. - С. 67.
13. АЮЗР. - Ч. 3. - Т. 1. - № 3 - С. 4-6.
14. Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр. - К., 1961. - С. 639.

15. Грушевський М.С. Історія України-Руси. - К., 1995. - Т. 7. - С. 176.
16. АЮЗР. - Ч. 3. - Т. 1. - № 12. - С. 32.
17. АЮЗР. - К., 1886. - Ч. 7. - Т. 1. - № 43; Воссо-единение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. - М., 1954. - Т. 1. - № 17. Відзначимо, що крім вищезгаданих міст, козаки, згідно з люстрацією 1616 р., проживали також у Житомирі та Острі.
18. Джерела до історії України - Русі. - Львів, 1908. - Т. 8. (Документи до історії української козаччини. - Т. 1.). - № 151. - С. 250, 251.
19. Лятошинський М.В. Історичний нарис територіального складу Полтавщини. Історико-географічний збірник. - К., 1929. - Т. 3. - С. 203-207.
20. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. - К., 1996.
21. Детальніше про це див.: Мицик Ю.А. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст. - Дніпропетровськ, 1997.

F. Yuri Mytsyk

BOUNDARIES AND LANDS OF THE ZAPOROZHIAN HOST (FROM 15th TO THE MIDDLE OF 17th cent.)

The article deals with the process of territory forming of the Zaporozhian Host as a state formation. Only loss of state independence of Hetmanshchyna in 1659, its transformation into an autonomous unit in the core of Moscow state and then also in Polish Commonwealth, sanguinary Ruin, which laid to annihilation of Ukrainian state system on the right bank of Dnieper and considerably decreased Hetmanshchyna's autonomy on the left bank and of Sich later on, halted an expansion of boundaries of the liberties of the Zaporozhian Host in direction to the Black and Azov seas.